

اسناد تعمیرات مسجد جامع گوهرشاد در دوره صفویه و افشاریه

اعظم نظرکرده^۱

چکیده

حرم مطهر رضوی به عنوان یکی از مجموعه های باارزش معماری ایران، نظیر یک دایره المعارف هنر اسلامی تجربیات استادان معماری سبکهای مختلف ساختمانی را در بردارد که در حقیقت در هر دوره تاریخی به رغم تحولات سیاسی، تغییرات و تکامل بنیادی و فضایی در کالبد آن به وجود آمده است. مسجد جامع گوهرشاد، عظیم ترین مسجد چهار ایوانی ایران در مجموعه آستان قدس رضوی و در جنوب حرم مطهر رضوی واقع شده و به خاطر ویژگی های ساختمانی و دارا بودن تزئینات غنی کاشی و کتیبه یکی از برجسته ترین بناهای تاریخی ایران است و بی شک بررسی اسناد تعمیرات و تحولات آن که در آرشیو مدیریت امور اسناد و مطبوعات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی یکی از باارزش ترین مجموعه های موجود است، به پژوهشگران علاقمند به این حوزه، نکات قابل توجهی را نشان خواهد داد و برخی نکات در مورد تغییرات این مسجد با شکوه را در طی دوره های صفویه و افشاریه روشن خواهد ساخت.

کلیدواژه های موضوعی: تعمیر، مسجد جامع گوهرشاد، مشاغل، معماری

مقدمه

دوره تیموریان در تاریخ ایران بیشتر به جهت تحولات فکری، مذهبی و فرهنگی از اهمیت خاصی برخوردار است. کوچ دادن هنرمندان و صنعتگران و به ویژه معماران در این دوره از سایر مناطق ایران، به خراسان و ماوراء النهر باعث تحول سبک هنر و معماری در خراسان پس از یک دوره فترت گردید. این کوچ در دوره تیمور با توسل به زور انجام شد ولی به روزگار فرمانروایی شاهرخ و دیگر امرای تیموری مرکزیت یافتن خراسان و ماوراء النهر به لحاظ فرهنگی و اقتصادی، باعث کوچ خود خواسته هنرمندان به این منطقه گردید. در این دوره اعضای خاندان سلطنتی و ماموران عالی رتبه دولتی در امور عام المنفعه پیش قدم بودند؛ از جمله حامیان مهم هنرمندان در دوره تیموری، گوهرشاد همسر شاهرخ بود که تحت نظر او یک مجموعه عام المنفعه معماری یکی در هرات و دیگری در مسجدی در کنار بارگاه حضرت رضا علیه السلام با نام خود وی یعنی مسجد جامع گوهرشاد ساخته شد. (رویمر، ۱۳۷۹، ۳۱۷)

گوهرشاد آغا دختر امیر غیاث الدین ترخان در سال ۸۱۸ ق توسط معمار چیره دست عصر تیموری قوام الدین بن زین العابدین بن طیان شیرازی با استفاده از آجر و گچ این مسجد را پی ریزی کرد و بعد از گذشت سه سال ساختمان آن در سال ۸۲۱ ق به اتمام رسید. این مسجد دارای گنبد فیروزه ای بزرگ، یک صحن، چهار ایوان و هفت شبستان بزرگ است. (پوپ، ۱۳۸۲، ۳۰)

مسجد گوهرشاد از محل موقوفات مخصوص خود، دارای درآمد است که صرف تعمیرات و هزینه های جاری مسجد می گردد. علاوه بر موقوفات خاص که توسط گوهرشاد بیگم و در هنگام تاسیس مسجد وقف گردیده، چندین فقره املاک مزروعی و باغات و اراضی و مستغلات شهری نیز بعداً توسط افراد نیکوکار وقف بر آن شده است. (مطلع الشمس، ۱۳۶۲، ۴۴۳)

^۱ کارشناس نمایه سازی اسناد سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، nazarkardeh87@yahoo.com

یکی از زیباترین ایوانهای مسجد گوهرشاد، ایوان مقصوره است که شامل کاشیکاری معرق، سنگ تراشی و نقاشی و خطاطی بر روی گچ می باشد. نقش مایه های به کار رفته، اسلیمی^۲، گره و خط می باشد. تاریخ بنای این ایوان ۸۲۰ هـ. ق است. در حاشیه دهانه ایوان، کتیبه زیبایی به خط ثلث از بایسنقر میرزا به جا مانده است. (عطاردی، ۱۳۷۱، ۷۲۲)

مسجد گوهرشاد به خصوص ایوان های آن بارها مورد مرمت اساسی قرار گرفته است. مهمترین مرمت های مسجد مربوط به سالهای ۱۰۰۸، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۹، ۱۰۷۷، ۱۰۸۴، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹ ق است. (صمدی؛ یغما، 1333، ۵۱۴)

دومین ایوان معروف مسجد جامع گوهرشاد، ایوان شمالی معروف به ایوان دارالسیاده است که از طریق این ایوان و رواق دارالحفاظ تشریف به حرم مطهر رضوی امکان پذیر می باشد. این ایوان کم عمق به ایوان ساده معروف است و به دارالسیاده راه دارد. (مصدقیان، ۱۳۸۴، ۶) سومین ایوان، ایوان شرقی مسجد موسوم به ایوان حاجی حسن است که در سمت جنوبی داخل ایوان، شبستانی موسوم به شبستان گرم وجود دارد. (شمس الشموس، ۱۳۵۰، ۷) چهارمین و آخرین ایوان، ایوان غربی است که در گذشته متصل به بدنه بازار بزرگ بوده است و با این ایوان مسجد با بست شیخ بهاء الدین عاملی مرتبط می گردد. داخل ایوان کتیبه هایی دیده می شود که اغلب بر روی زمینه لاجوردی تیره و به رنگ سفید کار شده اند. (عطاردی، ۱۳۷۱، ۷۲۸)

در اطراف ایوان ها هفت شبستان با پایه های قطور و به سبک معماری سنتی مساجد ایران وجود دارد که در دورانهای مختلف به نامهای گوناگون نام گذاری شده اند و عمدتاً به نام افرادی که در آنها به تدریس طلبه مشغول بوده اند و یا اقامه نماز جماعت توسط آنها صورت می گرفته است، نامیده می شوند. (قصابیان، ۱۳۷۷، ۳) این شبستان ها عبارتند از: شبستان گرم، شبستان سبزواری (محل اقامه نماز توسط حاج میرزا حسین فقیه سبزواری (شبستان آقا حسین)، شبستان تبریزی، شبستان نهاوندی (محل اقامه نماز توسط حاج شیخ علی اکبر نهاوندی)، شبستان میلانی، شبستان نجف آبادی (شبستان امام جمعه) و شبستان علوی که به شبستان آفتاب روهم معروف بود. البته این شبستان ها به جز شبستان گرم که هم چنان از دوره تیموری به همین نام خوانده می شود از دوره های صفویه تا قاجاریه به نامهای مختلف دیگری مشهور بودند. (عطاردی، ۱۳۷۱، ۷۳۴)

اسناد تعمیرات مسجد جامع گوهرشاد

ابنیه و عمارات متبرکه آستان قدس که در اطراف مرقد مطهر حضرت رضا (ع) بنا شده در طی قرنهای به وسیله هنرمندان و معماران متعدد و دورانهای تاریخی مختلف به وجود آمده است که اکثر آنها از نفایس هنر و شاهکارهای معماری می باشند که با سبکهای گوناگون و تزئینات مختلف ایرانی - اسلامی ساخته شده اند.

شکل ظاهری ایوانها، رواقها، صحنها و گلدستهها با اشکال خاصی توسط معماران و مهندسان طراحی گردیده و صدها کاشی ساز، نقاش، حجار، منبت کار، خطاط و شاعر دست به دست هم داده اند تا این آثار بدیع را پدید آورند. با توجه به اعتبار و جایگاه خاص اسناد و مدارک مکتوب در امور پژوهشی و بررسی های تاریخی به عنوان معتبرترین

^۲ - رایج ترین نقش گیاهی که در اسلام از آن در بناها استفاده شده است و از نظر گیاهی که گویا از تصویر تاک سرچشمه گرفته و در آن پیچیدگی و درهم فرورفتگی برگها و ساقه ها و شاخه ها به سهولت قابل دیده شدن به صورتهای پیچیده و درهم است.

منابع دست اول، مجموعه اسناد تعمیرات مسجد گوهرشاد که متشکل از اسناد مربوط به ساخت و سازها، تعمیرات، مصالح به کار رفته و مشاغل مرتبط با حوزه معماری در مسجد گوهرشاد در دوره‌های صفویه و افشاریه است، می‌تواند پاسخی برای برخی از نکات در زمینه بافت معماری این مسجد زیبا و باشکوه باشد. به دلیل گستردگی زیاد اسناد در دوره قاجار و نیز جدا شدن تشکیلات مسجد از اماکن متبرکه و حرم رضوی و همچنین تنظیم اسناد مالی آن توسط تولیت مسجد که از اسناد آستان قدس هزینه های آن جداگانه مورد حساب و کتاب قرار می گرفت، بررسی اسناد مسجد در دوره قاجار به فرصت دیگری محول کردیم.

تعداد اسناد بررسی شده و موجود درباره مسجد جامع گوهرشاد که در اسناد با نام " سرکار مسجد جامع ارض اقدس " از آن یاد شده است ، ۱۹۰ شماره امالی و حدود ۵۰۰ برگ سند است. قدیمی ترین این اسناد مربوط به سال ۱۱۳۵ هـ . ق و دوره شاه سلطان حسین صفوی و آخرین آن ها مربوط به سال ۱۱۸۲ ق است. اکثر اسناد به خط دیوانی و کاغذ کشمیری و فرنگی با قطع های متفاوت است. در میان این اسناد قبوض وصول کوچکترین و استیفانامچه ها بزرگترین قطع را دارد. برخی از این اسناد در قطع دیوانی (خشتی) در اندازه ۲۰ در ۲۰ سانت که اصطلاحاً به آن فرد محاسباتی گفته می شود، می باشد. خط کلیه اسناد دیوانی (تعلیق) بوده و در بسیاری از آن ها از نگارش سیاقی استفاده شده است.

ارزش دیوانی اسناد

الف: انواع اسناد تعمیرات

اسناد مورد بررسی در این پژوهش تقریباً به صورت منظم و دسته بندی شده وجود دارد، یعنی اینکه ترتیب زمانی و اطلاعات کاری مربوط به هر سند منظم است، اما از همه سالها سند در مورد مرمت مسجد گوهرشاد وجود ندارد. به این صورت که از برخی سالها اسناد بیشتری و از بعضی سنوات یاسندی موجود نیست و یا اگر وجود داشته باشد اطلاعات آن به روند پژوهش حاضر کمک شایانی نکرده است. این اسناد در قالب دفاتر توجیهات و مقررات، دفاتر اوارجه، فردوبرات تنظیم شده اند:

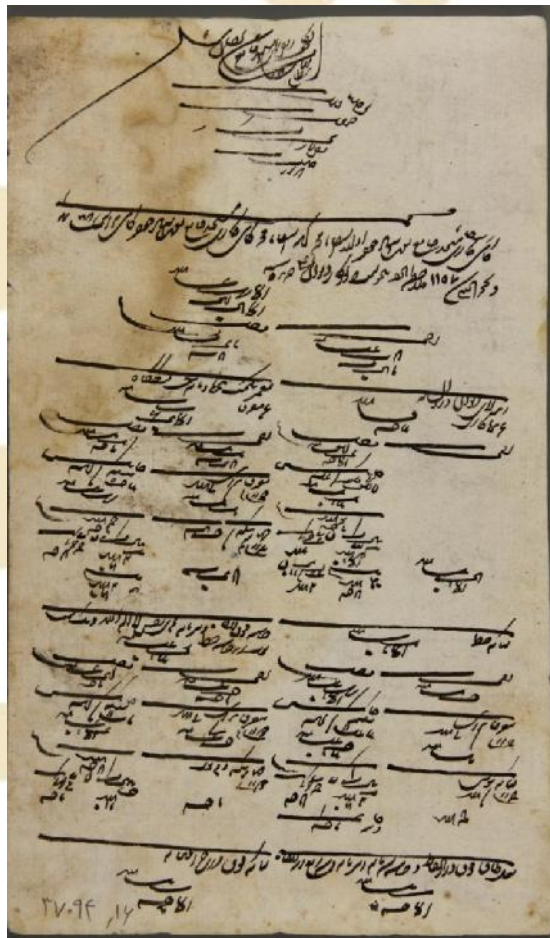
در دفاتر توجیهات همه هزینه ها و مخارجی که در آستانه مقدسه صورت می گرفت نوشته می شد، همچنین بعضی مواقع پرداخت مواجب و محل پرداخت آن نیز می آمد. مثل پرداخت مواجب معماران، فعله، بنا، نقاش، کاشی کار، کاشی‌پز، آجر پز، آجر کار و غیره.

در این دفاتر تمام هزینه های مربوط به تعمیرات کلی و جزئی، پرداخت اجرت و دستمزد ها آمده است. نکته قابل توجه در مورد این دفاتر آن است که در اکثر این اسناد انجام تعمیرات در قالب استیفانامچه^۳ به معماران دیوانی که عمدتاً هم از

^۳ - استیفانامچه قرارداد مقاطعه کاری انجام تعمیرات مربوط به اماکن متبرکه رضوی و مسجد گوهرشاد بود که چون هزینه های آن باید در دفتر استیفانامچه ثبت و ضبط می شد و مستوفی سرکار آستانه هم آن را مهر و تأیید می کرد به استیفانامچه معروف بود. در ضمن استیفانامچه های تعمیرات حرم و مسجد گوهرشاد تا پایان دوره افشاریه با هم و با عنوان " انتظام یا افتتاح مهمات و معاملات سرکار فیض آثار و مسجد جامع " می آمد اما در دوره قاجار به تعمیرات حرم و مسجد گوهرشاد به صورت تفکیک شده از هم تنظیم می شد و کمتر به صورت استیفانامچه نوشته می شد.

قم و اصفهان بودند و ماموریت انجام تعمیرات در حرم رضوی و مسجد را به عهده می گرفتند، واگذار شد و سرکار عمارات مبارکات آستانه مقدسه آن را مهر و تأیید می کرد و در دفتر مستوفی آستان قدس توسط کتاب ثبت و ضبط می شد و به تأیید نهایی متولی باشی آستانه متبرکه عرش درجه می رسید. هزینه های تعمیرات در دفتر توجیحات براساس گزارش مشرف سرکار آستانه تنظیم می شد. این گزارش به مهر ناظر جزو سرکار فیض آثار می رسید. برآورد هزینه کلی توسط مسئول انجام کار که معمولاً سرکار دار تعمیرات و معمار باشی بودند تنظیم می شد. همچنین در این اسناد، محل تامین اعتبار هزینه ها نیز آمده است به همین دلیل می توان از طریق آن به نام بسیاری از موقوفات آستان قدس و منابع در آمدی آن پی برد. همانطور که از نامین دفاتر پیداست به صورت ماهیانه و یا سالانه تنظیم می شود گاهی هزینه های آن با چندین برگ بعدی در ارتباط بود. در دفتر توجیحاتیکه به سال ۱۱۵۷ ق طی یک استیفانامچه کاشی کاری ایوان دارالسیاده مسجد گوهر شاد به استاد محمد جعفر کاشی تراش واگذار شده، مبلغ ۴۱۸ نادر^۴ و ۴۸۷ دینار بابت اجرت و مصالح به کار برده شده هزینه شده است که این هزینه ها شامل خرید کاشی نره، پرداخت اجرت معرق تراش، حجاری نقش لاله الا الله کتیبه خطی ایوان دارالسیاده، تعویض کاشی های شکسته با کاشی نو، تعمیراتاق فوق رواق دارالحفاظ و کتیبه بالای درب چراغخانه است. نکته قابل ذکر در این استیفانامچه آن است که هزینه های پرداخت شده در آن به تایید سرکار دیوان اعلی که منظور همان حکومت مرکزی وقت می باشد رسیده است. (سازمان کتابخانه ها...، سند ۳۷۰۹۴/۱۶)

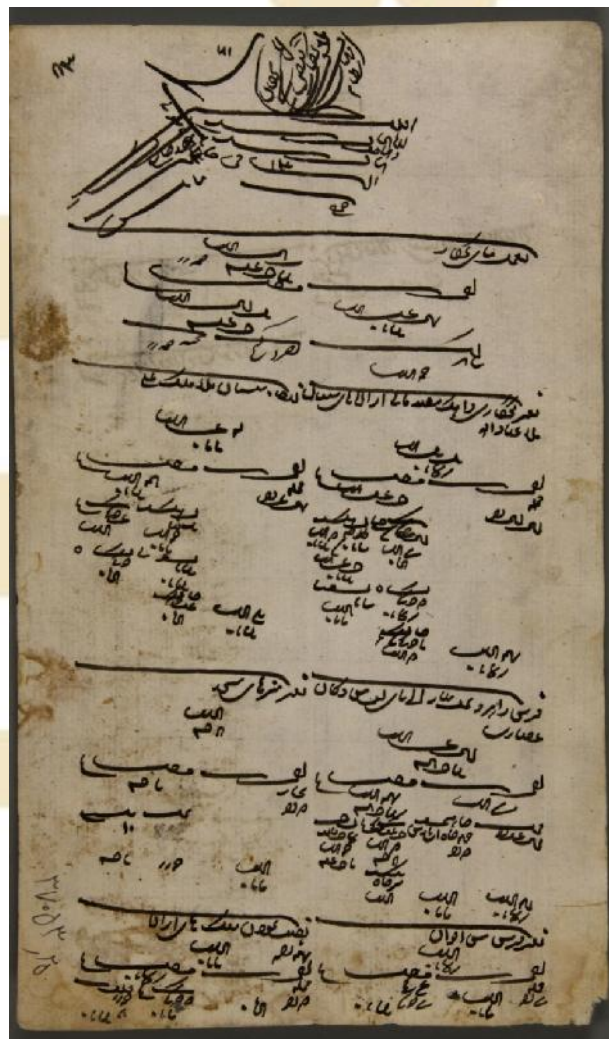

تصویر ۱: استیفانامچه کاشی کاری مسجد گوهر شاد توسط محمد جعفر کاشی تراش در سال ۱۱۵۷ ق

^۴ - نادر، برابری با ۵۰۰ دینار بود.

در دفاتر اوارجه مربوط به تعمیرات که معمولاً هم تعمیر و هم ساخت و ساز مسجد و اماکن متبرکه را دربر می‌گیرد، چگونگی پرداخت اجرت و دستمزدها، خرید مصالح ساختمانی و مکانهای انجام تعمیرات به صورت تفکیک شده و مشخص آمده است. عمده هزینه های انجام شده در این دفاتر به صورت مقاطعه کاری به معمارباشیان دیوان اعلی پرداخت شده است. دفاتر اوارجه و توجیهات از جمله منابع ارزشمند درباره وضعیت و تشکیلات آستان قدس رضوی، در محدوده زمانی بین دوره شاه عباس اول صفوی، تا اواخر دوره قاجار است. تنظیم این دفاتر به صورت سالانه بر طبق تقویم هجری قمری و موافق سال نمای ترکی دوره و مجموعه کامل هر دوره که بر روی فردهای جداگانه تهیه می شد، معرف گردش مالی آستان قدس در طول یکسال شمسی است. در دفتر اوارجه مربوط به سال ۱۱۵۶ ق تعمیرات بنایی، گچکاری و نصب سنگهای ازاره های شبستان های ملا عبادالله و ملاملک علی منبرمسجد گوهرشاد به مبلغ ۷۶ نادری و ۸۲۵ دینار به بنای سرکار آستانه که غالباً بانام استاد محمدباقر در این اسناد شناخته شده و گذار شده است. اجرت و مصالح به کار برده شده در مقایسه با دفاتر توجیهات بسیار کمتر بوده و به نظرمی رسد که بیشتر تعمیرات جزئی و کوتاه مدت در این گونه اسناد به معماران و استادکاران محول می شده است. (سازمان کتابخانه ها...، سند ۳۷۰۵۳/۲۵)

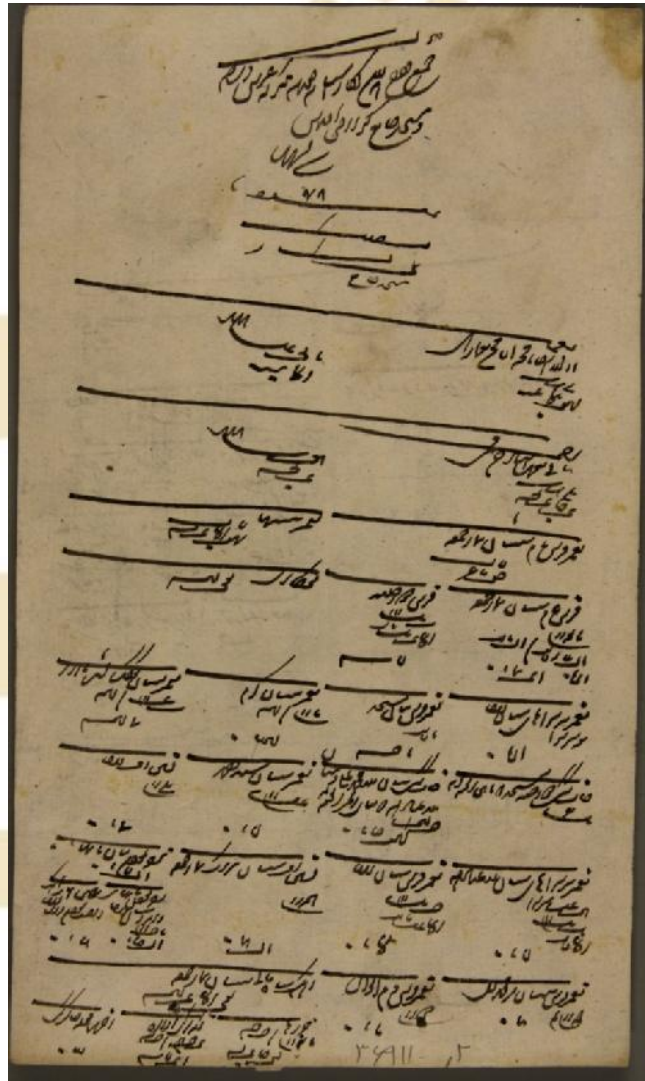
تصویر ۲: دفتر اوارجه گچکاری شبستان های مسجد گوهرشاد توسط استاد محمدباقر بنادر سال ۱۱۵۷ ق

نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

دوره ۳ شماره ۱۲۱۲ و ۱۲۱۳
پاییز و زمستان ۱۳۹۰

در اسنادی که به فرد مشهور ندوغالباب به صورت برگه‌های مفرد که تمام هزینه هادرهمان یک برگ نوشته می شود ارتباط خاصی با اسناد دیگر نداشت ، معمولاً هزینه های مربوط به تعمیرات جزئی نقاط مختلف حرم و مسجد گوهر شاد آمده است که عمده این تعمیرات گچکاری ، کاشی کاری ، تعویض کاشی های شکسته و کهنه با نو و مرمت کتیبه های آسیب دیده مسجد است. نکته مهم در مورد این دسته از اسناد آن است که مشاغل مربوط به تعمیرات و پرداخت اجرت هنرمندان انجام آن مانند معرق تراش، طراحی روی کاغذ برای معرق کاری، گچبری و سنگفرش قسمتهای مختلف مسجد گوهر شاد به صورت جزئی و ریز در این اسناد آمده است. در این گونه اسناد که عمدتاً با سربگ صورت جمع و خرج و یا مجمل جمع و خرج سرکار آستانه مقدسه متبرکه عرش درجه و مسجد جامع کبیرارض اقدس تنظیم شده تعمیرات از قرار استیفانامچه که به آقامحسن معمارباشی واگذار گردیده مبلغ ۱۲۹ نادری و ۴۳۰ دینار جهت پرداخت اجرت بنایی استادحسن قمی و تعمیرات سنگ فرش شبستانهای نماز جمعه، شبستانگرم، ملامحمدعلی، ملاعبادالله و سیداحمد و خاک کشی دورگنبد مسجد هزینه شده است. (سازمان کتابخانه ها...، سند ۳۶۹۱۱/۲)

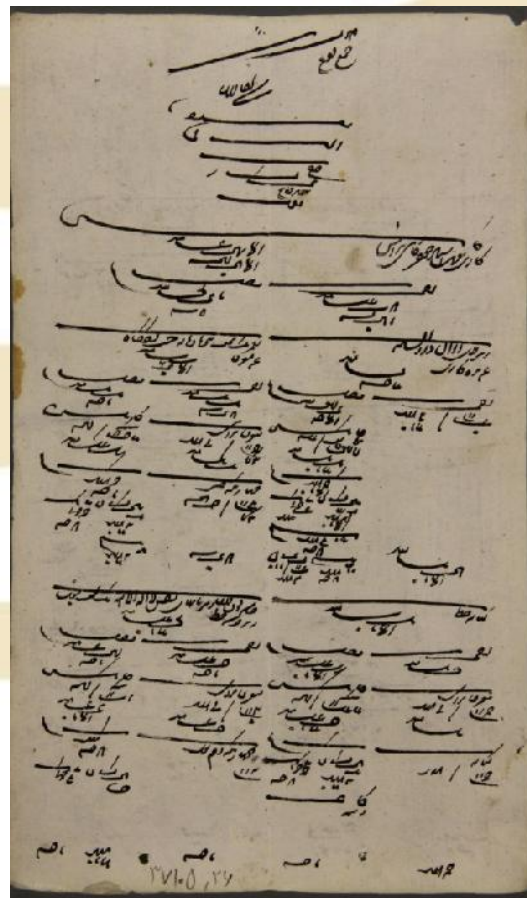
تصویر ۳: صورت جمع و خرج تعمیرات شبستان هاوسنگ فرش صحن میان مسجد گوهر شاد در سال ۱۱۵۵ ق

ب: ارزشهای هنری اسناد:

اسناد تعمیرات مسجد کمک فراوانی در تعیین تاریخهای دقیق تعمیرات انجام شده در قسمت‌های مختلف مسجد جامع گوهرشاد، ساختار و تشکیلات ساخت و سازها و مرمتها و مشاغل دخیل در این امر مهم می‌کند. با نگاهی به اسناد تعمیرات مسجد به اطلاعاتی در مورد نام اشخاص مرتبط با این تعمیرات، میزان اجرت و شغل آنان، مکان‌های تعمیر شده و مصالح به کار گرفته شده بر می‌خوریم. طراح کاغذ، معمار باشی، سرکار دار عمارات استادان بنای عصر افشاریه، کتیبه نویس، گچ کار، کاشی کار، معرق تراش، سنگتراش، نقاش، سنگ کار، مقرنس کار از جمله مشاغل یادشده در این اسناد هستند. اسناد بررسی شده مربوط به تعمیر ایوان دارالسیاده مسجد، گچبری ایوان مقصوره، اسلیمی، ترنج هاو شمسه های شجره مسجد بالا سر مبارک، سنگفرشهای میان صحن مسجد، گنبد، گچ کاری شبستان های این مسجد باشکوه می باشد.

در برخی اسناد مربوط به تعمیر مسجد گوهرشاد به خصوص راهروی ایوان دارالسیاده - که به مسجد مزبور باز می شود - مشاهده می کنیم که مرمت کاشی کاری های آن به سید محمد جعفر کاشی تراش با اجرت ۸۰ نادی واگذار شده است. همچنین کتیبه های خطی طاقهای دارالحفاظ نیز به معرق تراش های ماهر عصر افشاری جهت تعمیر سپرده شده است. نکته قابل توجه در این اسناد این است که به فردی که معمولاً هم نام وی ذکر نشده است اجرت بابت طراحی کاغذ برای کاشیهای معرق جهت کاشی کاری معرق ایوانها و شبستانها پرداخت شده است. (سازمان کتابخانه ها...، سند ۳۷۱۰۵ / ۲۳)

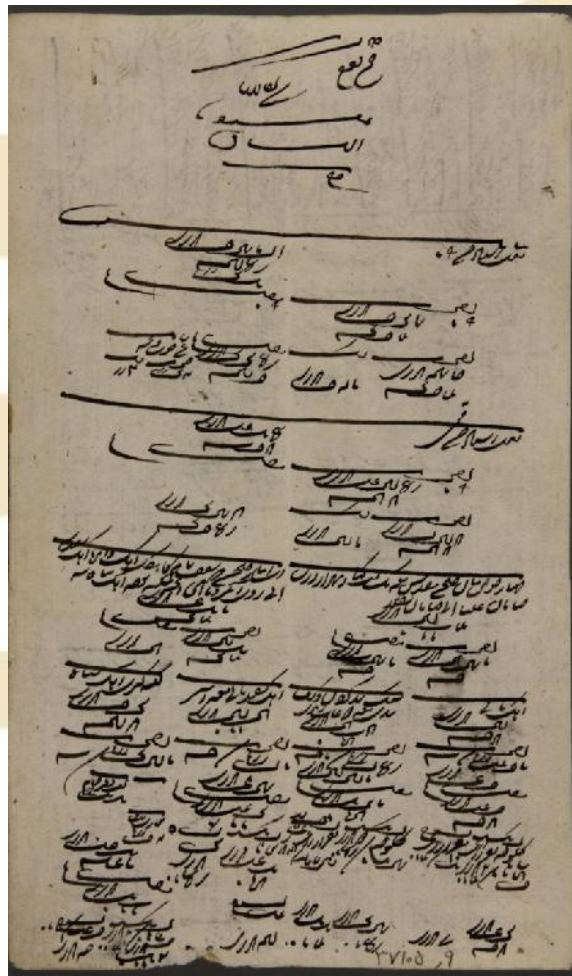
تصویر ۴: صورت جمع و خرج کاشی کاری ایوان دارالسیاده و کتیبه های مسجد گوهرشاد در سال ۱۱۵۷ ق

شرکت اکترونیکی سازمان کتابخانه، موزه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

دوره ۳ شماره ۱۲۱۲ و ۱۲۱۳
پاییز و زمستان ۱۳۹۰

معمار باشی از جمله مشاغلی است که در اکثر این اسناد از آن به عنوان شغل اصلی انجام تعمیرات مسجد گوهرشاد و سایر اماکن متبرکه یاد شده است که معمولاً استیفانامچه ها تعمیرات باید به تأیید معمارباشی می رسید. البته اگر استیفانامچه به صورت قرارداد مقاطعه کاری با معمار سرکار دیوان اعلی سپرده می شد هزینه های آن باید به تأیید مستوفی سرکار آستانه مقدسه و متولی باشی فیض آثار می رسید. (سازمان کتابخانه ها... سند ۳۵۶۹۳ / ۴) و اگر استیفانامچه آن با معمار آستان قدس منعقد می شد باید سرکاردار عمارات و ناظر کل آن را تأیید نهایی می کردند. (سازمان کتابخانه ها... سند ۳۶۳۲۷ / ۳) یکی از این افراد که عموماً هم نام استیفانامچه با نام وی گره خورده است آقا محمد صالح بن محسن معمار باشی آستانه مقدسه و آقا محسن معمارباشی است. (سازمان کتابخانه ها... سند ۳۵۶۷۰ / ۹) در برخی دفاتر توجیهات با عنوان استیفانامچه تعمیرات سرکار مسجد جامع کبیر ارض اقدس آقا محمد ابراهیم معمار سرکار دیوان عمل نظارت بر انجام مرمت های لازم در مسجد مزبور را به عهده گرفته است و آقا محمد مهدی سرکاردار عمارات مبارکات هزینه های آن را تحویل داده است که مبلغ ۸۲۲ نادری که مبلغی قابل توجه است، صرف خرید مصالحی چون آجر، گچ، آهک، سنگ های مرمر برای ازاره های شبستانها و گچبری ایوانها به خصوص ایوان مقصوره و سنگفرش آن و پرداخت اجرت به فعله، عمله و بنای سرکار شده است. (سازمان کتابخانه ها... سند ۳۷۱۴۱ / ۹) البته در برخی موارد انجام بنایی های لازم در بخشهای مختلف مسجد جامع به استاد حسن قمی که یکی از استادان بنای عصر افشاریه بوده و برای تعمیرات مکانهای مختلف از هنر و تجربه وی استفاده می شده است و اگذار گردیده است. (سازمان کتابخانه ها... سند ۳۶۹۱۱ / ۲)

تصویر ۵: صورت جمع و خرج بنایی حرم مطهر و مسجد گوهرشاد توسط استاد حسن قمی در سال ۱۱۵۷ ق

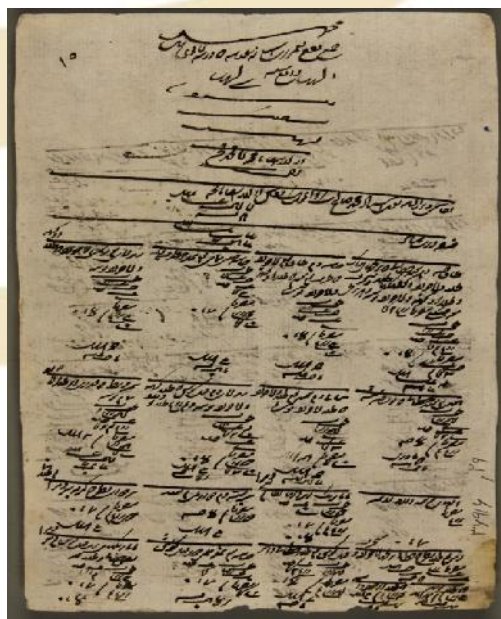
کتیبه نویسی یکی از مشاغلی است که در اکثر اسناد مربوط به مرمت کتیبه های مسجد جامع گوهرشاد از آن به وفور یاد شده است اما متأسفانه نام و یا نشانی از شخص خاصی برده نشده است به نظر می رسد که یکی از کتیبه نویسان معروف عصر افشاری این امر مهم را بر عهده داشته است. (سازمان کتابخانه ها...، سند ۳۷۰۹۴/۱۶)

برای نظارت بر انجام تعمیرات، پرداخت هزینه ها، اجرت و دستمزد کارگران بنا و سایر مشاغل مربوط به امر تعمیر و ساخت و ساز شخصی از طرف مستوفی و ناظر کل با عنوان سرکاردار تعمیرات و یا سرکار عمارات گماشته می شد تا این امر به نحو احسن و با نظارت دقیق انجام گیرد، نام آقا محمد مهدی در عصر افشاریه شناخته شده ترین آن هاست. (سازمان کتابخانه ها...، سند ۳۳۷۳۵/۱)

در درون مسجد گوهرشاد، کاشیهایی با نقاشی زیر لعابی و کاشیهای هفت رنگی به کار رفته است. کاشیهایی که برای تزیین گوشه های قوسی شکل بین ایوانها به کار رفته اند، آبی فیروزه ای، لاجوردی، سرخ تیره و زرد کدر، همه در زمینه ای لعابی با رنگ سیاه منگیزی که برای تشخیص رنگها از یکدیگر به کار رفته است. در کاشی کاری مسجد عمدتاً از کاشی معرق استفاده شده است. (اوکین، ۱۳۸۶، ۲۴۵)

در اسناد مربوط به مسجد گوهر شاد به طور معمول گچ کاری و بنایی آن به صورت مقاطعه کاری به معماران و صاحبان پیشه خوش ذوق سپرده می شد، همچنین کاشی کاری و کتیبه نویسی ایوان دارالسیاده و طاقهای بالای دارالحفاظ و تعمیرات ازاره های شبستانهای ملا عباد... و ملا محمد علی در سال ۱۱۵۷ ق در استیفانامچه ای به استاد محمد جعفر کاشی تراش و معرق تراشان خبره ای واگذار شده است. (سازمان کتابخانه ها...، سند ۳۷۰۹۴/۱۶)

نقاشی های زیبای مسجد گوهرشاد و به خصوص شاهکارهای طرحهای خطایی، اسلیمی و ترنجهای ایوان دارالسیاده و شمشه های شنجرف مسجد بالا سر مبارک معمولاً به دستان هنرمند استاد اسماعیل بیگ نقاش سپرده شده است. نقش های ظریف و طرحهای منقش و سبک های استادانه ای که این هنرمند عاشق در جای جای مسجد از خود به یادگار گذاشته است عطر معرفت و معنویت را از خود در فضای مسجد تا عصر حاضر هم چنان می پراکند. (سازمان کتابخانه ها...، سند ۳۷۱۷۶/۱؛ ۳۷۰۱۲/۳؛ سند ۳۶۹۱۶/۳۴)

تصویر ۶: مجمل جمع و خرج نقاشی دارالسیاده توسط استاد اسماعیل بیگ نقاش در سال ۱۱۵۵ ق

سنگ‌کاری و سنگتراشی نیز از جمله مشاغلی است که بعضی از اسناد مسجد به خصوص در مواردی که سنگفرشهای میان صحن و یا ایوان‌ها احتیاج به مرمت داشته است از آن یاد شده‌ولی به ندرت از فرد خاص یا نام مشخصی جهت سنگتراشی و سنگ‌کاری نام برده شده است. کاشی‌کار، آجرکار، گچ‌کار، فعله و عمله شغل‌هایی هستند که به وفور در این اسناد آمده است و از آنها در موارد بسیاری در مکان‌های مختلف استفاده شده است و در هر سه دوره می‌توان بهراحتی از آنها نام برد. (سازمان کتابخانه‌ها...، سند ۳۵۹۱۸/۱؛ ۲/ ۳۵۷۲۹؛ سازمان کتابخانه‌ها...، سند ۳۵۶۷۹/۱۷)

به سال ۱۱۴۱ ق و ۱۱۵۴ ق تعمیرات کاشی‌کاریهای گنبدبسته‌تحویلدار یا قای‌قدیر فراشباشی و به دست معمار باشی سرکار آستانه با مبلغ ۱۱۷ تومان انجام گرفته است. (سازمان کتابخانه‌ها...، سند ۳۷۰۲۹/۱۰؛ سازمان کتابخانه‌ها...، سند ۳۵۹۱۸/۱)

مناره‌های مسجد گوهرشاد که در دو طرف ایوان مقصوره واقع شده‌اند، به گفته رونالد ویلبردر تاریخ معماری ایران و توران از ویژگیهای کار قوام الدین شیرازی است. از نقوش فرعی دیگر از طرحهای گلو گیاه یا برگهای باریک تیز که با کاشی معرق اجرا شده می‌توان نام برد. (ویلبر، ۱۳۷۴، ۲۰۸؛ سازمان کتابخانه‌ها...، سند ۳۶۹۱۶/۳۳)

پایه دو گلدسته از نمای بیرونی ایوان آغاز شده که این نوع پایه و ساقه مناره در دو طرف ایوان کم نظیر است. (مصدقیان، ۱۳۸۴، ۷) زیر موزنه مقرنس کاری^۵ گردیده‌و کتیبه‌ای^۶ به خط ثلث دیده می‌شود به خط محمد حسین شهید مشهدی (سعادت، ۱۳۵۴، ۴۸) در هر دو مناره‌ها ترنج‌هایی قرار دارند که در آنها اسماء الهی آمده و سراسر گلدسته‌ها پوشیده از کاشی‌های معرق است که از تلفیق با آجر به وجود آمده‌اند. این تلفیق به صورت شطرنجی است و نقوش ترنجی کاشی‌کاری به دو بخش تقسیم می‌شوند. تعداد نقوش ترنجیدر هر گلدسته به حدود ۱۸۰ می‌رسد. (قصایبان، ۱۳۸۴، ۹۷) تعمیرات انجام شده در گلدسته به سال ۱۱۵۵ ق به دست آقامحسن معمار باشی صورت گرفته است. (سازمان کتابخانه‌ها...، سند ۳۵۶۷۰/۹) قبل از نقوش شطرنجی در اشکال هندسی روایاتی از رسول اکرم (ص) آمده است در زیر ترنج‌ها به خط بنایی کلمات طیبه لا اله الا الله، محمد رسول الله نوشته شده و در زیر همه آنها کتیبه‌ای به خط نستعلیق به صورت منظوم که نیمی از آن در مناره سمت راست و نیمی دیگر در مناره طرف چپ نوشته شده دیده می‌شود که از مناره سمت راست شروع شده است. (مصدقیان، ۱۳۸۴، ص ۸) طی بازدیدی که در ذیحجه سال ۱۱۵۳ ق از گلدسته‌های مسجد به عمل آمده طبق گزارش آقا صالح معمار باشی و تأیید مستوفی سرکار احتیاج به مرمت پیدا کرده و مبلغ آن طی استیفانامچه‌ای به وی واگذار شده است. (سازمان کتابخانه‌ها...، سند ۳۶۳۲۷/۳)

در اسناد مربوط به مسجد گوهرشاد، شبستان‌ها با نام‌های شبستان گرم، شبستان سید احمد، شبستان امام جمعه، ملا محمد علی، ملا عبدا... شیرازی و شبستان کوچک آمده است و تعمیرات آن به سال ۱۱۵۵ ق با بنایی استاد حسن قمی و شامل سنگفرش، بستن رف و تعمیرات جزئی انجام گرفته است. (سازمان کتابخانه‌ها...، سند ۳۶۹۱۶/۳۹) همچنین گچ‌کاری شبستان ملا عباد الله و ملا محمد علی به سال ۱۱۵۷ ق به دست معمار باشی سرکار آستانه صورت گرفته است. (سازمان کتابخانه‌ها...، سند ۳۷۰۵۳/۲۵)

^۵ مقرنس کاری نوعی طاقچه بندی تزیینی است که در زیر گنبدها، ایوان‌ها، درگاه‌ها و در مواقع خاص در سقف داخلی تالارهای ویژه (کاخ‌ها) با آجر، گچ و کاشی به کار می‌رود که در آن هر رده از طاقچه‌ها از رده زیرین خود پیش می‌افتد تا درگاه بهم آید. در مواقعی که مقرنس فقط با هنر گچ کاری ساخته شود با نقاشی تکمیل می‌گردد.

^۶ کتیبه در اصطلاح هنری عبارتست از خطوط درشت و جلی که از روی کاغذ و از دست کاتب به صفحات کاشی منتقل و بر سر درها و دیوارها و محرابهای مساجد و مکانهای مقدس و بناهای مهم دیگر قرار می‌گیرد.

ج: ارزش‌های معماری اسناد

ارزش‌های معماری اسناد شامل ارزش اقتصادی و مالی اسناد که نحوه وصول مبالغ از محل موقوفات، سیستم پرداخت دستمزدها، اوزان قدیم، تغییرات در میزان و مبلغ های دریافتی و پرداختی که مبین وضعیت اقتصادی هر دوره است را در بر می‌گیرد. بسیاری از اصطلاحات معماری ذکر شده در این اسناد کمتر در جای دیگر آمده‌اند. کاربرد آن‌ها فقط در سیستم اداری آستان قدس معمول بوده است. مثل استیفانامچه (سازمان کتابخانه‌ها... سند ۳۷۱۷۶/۱)، آهک سفید مالی (سازمان کتابخانه‌ها... سند ۳۷۱۰۵/۲۳) و رسمی بندی^۷ (سازمان کتابخانه‌ها... سند ۳۸۲۲۴/۱۷)

ذکر تاریخ دقیق رسیدن و قبوض وصول، علت لزوم پرداخت هزینه‌ها، محل پرداخت هزینه‌ها، فرد گیرنده در بسیاری از اسناد به طور مشخص آمده است. گاهی در مقداری از متن زمان و نحوه محاسبه پول، محل پرداخت و میزان حواله شده به هر محل دقیقاً ذکر می‌شده است. بر آورد مقدار اجرت به افراد دخیل در امر تعمیرات و مصالح لازم و نوع تعمیراتی که باید انجام گیرد در یک باز دید دقیق توسط معمار باشی صورت می‌گرفت. معمار باشی گزارش کار را به سرکار دار عمارت ارائه می‌داد و سرکار دار با تعیین مقدار دقیق هزینه‌ها طی تعلیقچه‌ای، ناظر کل آستانه را در جریان امر قرار می‌داد. ناظر کل با اختیاراتی که در باب اختصاص هزینه‌ها به قسمت‌های مختلف اماکن متبرکه رضوی داشت این کار را به ناظر جزء واگذار می‌کرد و متولی از مستوفی در خواست تأیید مبلغ هزینه شده بابت تعمیرات یا ساخت و سازها را نموده و مستوفی بعد از تأیید درخواست، مقدار هزینه تعلق گرفته را برای متولی مشخص و دستور پرداخت صادر می‌شد و معمار باشی بعد از دریافت مبلغ، رسیدی به و کلاو کتاب مستوفی در دفترخانه آستان قدس می‌داد. مبلغ توسط معمار باشی بین عمل‌های انجام تعمیرات مثل بنا، فعله، شاگردان، ناوه کش و غیره تقسیم می‌شد. این عمل در طول سالها تکرار می‌شد.

نتیجه گیری

مسجد جامع گوهرشاد که به دستور گوهرشاد آغا همسر شاهرخ تیموری در سال ۸۲۱ق و توسط معمار چیره دست قوام الدین شیرازی ساخته شد، یکی از مساجد چهار ایوانی باشکوه ایرانی است. تشکیلات اداری این مسجد تا دوره قاجار با امانت آستان قدس بود ولی از دوره قاجار اداره آن به تولیت مسجد گوهرشاد واگذار شد.

اسناد بررسی شده در این پژوهش به سه دسته دفاتر توجیها، اوارجه، فرد و برات تقسیم شده است که هزینه‌ها، مشاغل مربوط به حوزه تعمیرات، ارزش های دیوانی، هنری و معماری اسناد از جمله مواردی هستند که در این مقاله به آنها پرداخته شده است. استیفانامچه نوعی از قراردادهایی بود که توسط معمار باشیان برای تعمیرات نقاط مختلف حرم و از جمله مسجد گوهرشاد با امانت آستانه تنظیم می‌شد و باید به مهر مستوفی سرکار می‌رسید و تمام جزئیات مربوط به تعمیرات محلمورد نظریه طور کامل در آن ذکر می‌شد، به همین دلیل به استیفانامچه معروف بود و اکثر تعمیرات در قالب همین استیفانامچه‌ها انجام می‌شد. استادان کاشی تراش، معمار باشی، سرکار دار عمارت، بنا، کتیبه نویس، معرق تراش، طراح کاشی، نقاش، سنگ تراش و گچ کار از جمله مشاغل هستند که در اسناد تعمیرات به وفور از آنها یاد شده است. نحوه وصول مبالغ از محل موقوفات و سیستم پرداخت دستمزدها، تغییر در میزان و مبالغ دریافتی و پرداختی، ذکر تاریخ دقیق رسیدن و قبوض وصول، علت پرداخت هزینه‌ها و افراد دخیل در امر تعمیر و ساخت و ساز اماکن مختلف

^۷ - رسمی بندی یکی از روشهایی است که در معماری سنتی جهت تزئین و پوشش بناها بکار می‌رود که به وسیله آن سطح سردر، زیر گنبد، ایوانها و... به اشکالی مانند شمس، تریج، پاباریک و هفتی تقسیم شده و در مراحل بعد این اشکال با تزئیناتی مانند کاشی هفت رنگ، معرق و یا آجر و کاشی و... پر می‌شود.

مسجد گوهرشاد از جمله ارزش‌های سندی بررسی شده در این مقاله است. اصطلاحاتی که به اسناد آستان قدس اختصاص دارد و در منابع و اسناد دیگر کمتر به چشم می‌خورد از جمله ویژگی‌های این مجموعه سندی است.

منابع و مآخذ

- احتشام کاویانیان، محمد (۱۳۵۴). **شمس الشموس یا انیس النفوس**. مشهد: اداره کل فرهنگ و هنر خراسان .
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان (۱۳۶۲). **مطلع الشمس**. تهران: انتشارات فرهنگسرا .
- امبرسز، ملویل (۱۳۷۰). **تاریخ زمین لزره‌های ایران**. ترجمه ابوالحسن رده . تهران: انتشارات آگاه .
- پوپ، آرتور آبراهام (۱۳۸۲). **معماری ایران**. ترجمه غلامحسین صدری افشار. تهران: انتشارات اختران.
- تاکستانی، مجرد (۱۳۸۱). **نسیوه تذهیب**. تهران: انتشارات سروش.
- زمر شیدی، حسین (۱۳۶۵). **گره چینی در معماری اسلامی و هنرهای دستی**. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- سعادت، بیژن (۱۳۵۴). **بارگاه امام رضا**. تهران: انتشارات آسیا؛ موسسه ایتالیایی.
- صمدی، حبیب‌الله (۱۳۳۳). "هشتمین بنای زیبای جهان". **مجله یغما**، ش ۷ .
- عطاردی، عزیزالله (1371). **تاریخ آستان قدس رضوی**. تهران: انتشارات عطارد .
- قصابیان، محمد رضا (۱۳۷۷). **تاریخ مشهد از پیدایش تا آغاز دوره افشاریه**. تهران: انتشارات انصار.
- قصابیان، محمدرضا (۱۳۸۴). "مسجد گوهرشاد پس از ششصد سال". **مجله مشکوه**. ۸۶، ص ۹۷-۹۸.
- ماهر النقش، محمود (۱۳۶۱). **کاشی کاری ایران در دوره اسلامی**. تهران: حوزه رضا عباسی.
- محبوب فریمانی، الهه (۱۳۹۰). **تاریخچه کتابخانه آستان قدس رضوی**. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- مصدقیان طرهبه، وحیده (۱۳۸۴). **رنگ و نقش در مسجد گوهر شاد**. تهران: انتشارات آبان.
- ویلیبر، دونالد نیوتن (۱۳۷۴). **معماری تیموری در ایران و توران**. ترجمه کرامت‌ا... افسر و محمد یوسف کیانی. تهران: سازمان میراث فرهنگی .